

63.52

Б597

К. А. БИДИНОВ

Алтайын байлаган
чүм-јандар

2058

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БИЛИМ ЛЕ ҮРЕДҮ КҮРЕЕЗИНИҢ
БИЛИМ МЕТОДИКАЛЫК ТӨС ЛЕРИ

К. А. БИДИНОВ

Алтайын байлаган
чүм-жанґдар

(үредүчилерге болушту)

ГОРНО-АЛТАЙСК 1998

63.52 (251.7)

Б 597

Каруулу редакторы Киндикова Н. М., филология билимнин кандидаты.

Рецензенттер: Толбина М. А., филология билимнин кандидаты, Бурулова М. М. ИНПО-нын аспиранты.

А 2058 ж ✓

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. П. Кутузова

КЫЧЫРААЧЫЛАРГА

«Алтайын байлаган чүм-жандардын» жуунтызын ады жарлу үредүчи К. А. Бидинов тургускан. Жуунты үч бөлүкке бөлінген: «Отло колбулу чүм-жандар», «Аржанла колбулу жанжыгулар», «Алтайын көдүргени»; анайда ок тургузаачы бойынын адынаг «Кире сөс» бичип, «јемей материал» ла «Сөзликке јартамалдар» берген.

Баштапкыда, К. А. Бидиновтын тургускан жуунтызын сүрекей солун иш деп темдектеер керек. Эмдиге јетире бу чүм-жандарла колбулу бичимел-жуунтылар бир уунда јартамал сөзиле кожо толо берилгелек. Мынаг озо отко, Алтайын көдүргенине учурланган чүм-жандар керегинде «Алтайдын Чолмоны» газетте филология билимнин кандидады К. Е. Укачинанын бичигени чыккан болгон. Анайда ок шинжү өткүрер институттын (түүки, тил ле литература аайынча билимчилери: К. Е. Укачина ла Е. Е. Ямаева 1993 жылда тургузып чыгарган «Алтай алкыштар» деп жуунтызында бу чүм-жандар бүткүл бойыла берилбей, јартамалдарла кожо алкыш сөстөрдиг бир-канча јүзүндери салынган.

Је К. А. Бидиновтын ижинин аңылузы — јербойынын (көп сабазында Қош-Агаш аймактын Көкөрү јуртынын чүм-жандарына тайанганы; экинчизинде, бу јандарды бүткүл бойыла јартап берерге ченешкени. Аржандардын, Алтайды көдүргенинин, Чага байрамнын жанжыгулары эмдиге јетире терег шинделбеген сурактар. Темдектезе, Чага-байрам алтай калыктын текши байрам-чүми болуп јетире көндүк-келек, ундылып-јаскалып калган јандардын бирүзи. Онын төзи јүк ле Қош-Агаштын теленеттеринде артып калган учун К. А. Бидинов, Эре-Чуйдын кижизи, оны «ич јанынаг» шиндегени — сүрекей баалу. Анайып ла ок аржандарла колбулу чүм-жандар керегинде айдарга јараар. Аржандап баратан јерлердин көп сабазы Қош-Агаш аймакта учун, бу чүм-жан мында кунурабай, калык-јоннын эс-санаазында толо бүдүмиле артып калган.

Жуунты бойынын ууламјызыла алтай литературанын үредүчилерине јөмөлтө эдип белетелген. Онын төзөлгөзи — Эре-Чуйдын чүм-жандарына тайанганын өскө аймактардын үредүчилери ајаруга алар керек. Берилген жанжыгуларды олар јербойынын јандарына түндештирип, түнгейин-аңылузын таап, ондоп, оларды оног ары элбедип, тuzаланарына иженедим.

Үредүчилерге чокымдап айткадый база бир темдек бар.

«Албатынын тилине ајару эдери, онын өзүмине килемји ле болуш јетирери — ол албатынын келер ойин сананганы, онын культуразын ла өскө дө духовный байлыгын кичеегени болуп јат. Албатынын тилине аңылу ајару эткени, алтайлардын ас тоолу калыктын угы-төзи ак-јарыктын үстинде узак ойлөрдиг туркунына улалып барарын јеткилдегениле тунгей» — деп, «Эне тил» деп Бирликтин Программазында чын айдылган. Расул Гамзатов «кажы ла албатыга јук ле бай јүрүм, ырыс керек эмес, үргүлји, мөнкүлик артары, јоголбозы база керек» — деп айдып тура, байла, төрөл калыгынын тили, культуразы, көгүс-байлыгы, чүм-јангы јоголбос учурлузы керегинде сананган.

Биске бу уур јукти «тайкылбай» көдүрип, эбине јетирерге эртенги ойдинг улузын, бүгүнгги јиит үйени, онду-башту, онымыны ондоп турар, «албатым» деген сөс јүрегин сыстада санандырып турар кемине јетирип алары болуп јат. Албатынын көгүс культуразын, чүм-јангын, «кудайым» деген сөстинг «алтай учурын» бала кичинектег ала сезип баштаарына јединер керек. Албатыда балдарын таскадарында кандый көп јакшылар болгон! Ол ло кыс балдарды казан-айакту, көкчил-јикчил, кемзинчек кылыкту эдип таскадары кайда! Уул балдар шулмус, ус, аңчы, јалтанбас, кандый ла керектег туура калбас, кандый ла бөкөлө јенджер эпчил, капшуун, байланкай, тоонкой эдип таскадатаны текши јарлу. Алтай калык ар-бүткенди байлап, ару-чек тудуп, Алтай јерин алкап-аластап, үрүстеп, тооп билерине үредетени эмдиги ойдө сүрекей керектү.

І. ОТЛО КОЛБУЛУ ЧҮМ-ЈАНДАР

Бүгүнгги уур ойдө јиит үйени чике јолго баштап алатан сок јангыс арга ол јиит үйени албатызына бүдүп, ого иженип, оны тоорго, олардо албатым деген күүн-санаа ойгозорго јаандарынын, ада-энезининг сөзин угуп баштаары, албатынын јанжыккан јакшы кылык-јангына, албатынын чүм-јандарына үренип баштаары. Элистинг кең-кийимин, эдинген-тудунганын, кееркедим чүмин, кеендик узын балдарыска берип үредери болуп јат. Мынын ончозы биледен, бистерден, акту бойыстанг камаанду.

Төп сагышту, төрөөнзөк күүндү, айылчыларын уткып та, айдар јерде айдып та, албаты ортодо јүрүп те билер улус калыкка керек. Олар акча-садунын, рыноктын ойинде јүрүп

те билер. Је су-алтай кылык-јанду болзын. Мынын ончозын баланын жүрегине бир тамчыдан тамчылар керек. Ол бир кичинек чөрчөктин күүзи, комыстын, топшуурдын коо жайнузы, эненин эрке кожонгынын жылу жалакайы жүректе жуулып, учында јаан ийде болуп түүлип, көгүсте көрнөтүп, изүзи канды түймедер. Бого јединерге балдарды төрөл албатызынын ич байлыгына, чүм-јандарыла таныштырып, албатынын ченелген эбиле таскадар керек.

Албатынын ондогоныла кажы ла кижинин жүрүминде эн јаан учурлу, жүрегинде эн баалу неме ол онын чыккан-өскөн айылы, онын оды, очогы. Ненин учун дезе айылдын очогы, одырган оды — ол билезинин төзөлгөзи, эбире жуулып, энеаданын колынаг оттын, очоктын жылузынаг табылган ырыстын жаркынын алган јер. Кажы ла кижинин жүрүминин бажы очоктын јанынаг, ат чакызынын төзинен башталган. Кажы ла биленин өткөн јолы, јайалган салымы, ырызы, сүүнчизи, једими, түбегин де ада-эненин от-очогын эбире өдөт. Алтай албатынын эн байлап чеберлейтени, алкайтаны — ол от. От кижини јангыс ла жылыдып, курсак быжырып берип турган эмес — от-очок кижини корып јат. Кижини ончо јанынаг арутап јат. Ончо јаманды јайладып јат деп албаты ондоп, оттын учурын сүрекей бийик көдүрүп, оны «алтын тонду, от-эне», «кырык башту кыс-эне» деп адап, ого сүр-сүтсее салып быјарсытпас, оны алтабас, онын бажын кечире таза тебип отурбас, бычакла, учкур башту немеле от көзөбөс, отко суу урбас, отко түкүрбес, көмүрин баспас. Құлди ару, улус көп баспас јерге төгөр, күн ашса айылдаг от чыгарбас ла оног до өскө отко учурлалган, бузарга јарабас ээжилер јандайт. От билени, айылды корып јат. Оны качан да јаанындый байлап, курсактын бажын амзадып, аскан чайдын, ачу аштын бажын үрүстеер учурлу. Баштап отко салбай, јангы курсак, кайдаг-кайдаг келген, экелген аш јиирге јарабас. Айылчы улус экелген кандый ла ашты сзо баштап отко «амзадып» јат.

Јангы төзөлгөн биленин одын, јангы тудулган аланчык айылда үч очок таш тургузып, уулдын таайы алкап, камызар учурлу. Јангы келген келин бала той күн кайнынын айлына айылдап келзе, отко үс уруп јат.

Чуй ичинин тойынын эн јилбилү ле каруулу јери бу. Келин бала тажуурлу аракылу (кайнына ла кайын энезине), тепшиде эттү, чеедектү кайнынын айлына айылдап келзе, кайнынын одына бажырып, үс уруп јат. (Шаајынг ајакка толтыра кайган мүннинг үзи). Очоктын үч жебеезинде карын-

жуудан жазаган жөргөмдөр илип салган. Оттын эр жаны жаар төринде тепшилү этти тизезине салала, чөөдөп отурган уул, төрдин бажында от алкайтан жаан кижини, отко үсти уруп ийзе, түүнүкке жеткен жалбыш, Алкышчынын алкаган үни...

Айыл ичинде ончо чүм-жангар оттон башталат. Отты алкышчылар ар-жалкынла тудуш, «тенгериле киндиктү, темир очок курчуулу» деп алкайт. Андый алкыш кижиге таныш ла немени сүрекей жарандыра, көдүринилү сөстөрлө айдып, кижини санандырат, айдылган шүүлтезинин теренгиле, сүркеберинин элбегиле айдылат. Тилинин байы, ээлгири, чокымы кижини багындырат.

Чо-ок кайракан!
Тенгериде киндиктү,
Темир очок курчуулу
Талкан-күлин төжөнгөн
Таш очогун жастанган
Темир очок тайкылбас,

Темдү казан келтейбес,
От-эне кайракан!
Сургулжынду от-эне
Судазынду ар-жалкын
Киндиктүди бүдүрген
Кирбиктүди жайаган
Камыл башту от-эне!

(Айткан кижини Темдекова В. М., Көкөрү журт. 78 жашту, ак көбөк сөөктү).

Чийди болзо быжырган,
Тонды болзо эргискен,
Чарчаганды жылыткан,
Аштаганды азыраган,
Таш очогу манты болгон,

Талкан-күли обоо болгон,
От-эне кайракан!
Кырык башту кыс эне
Одус башту от-эне, чо-ок!

Албатынын ондогоныла, от чын ла тынду, от ээлү. Айылга айылчы да келерин от ажындыра сезип салат. От «шулурып», «куучынданып» табыштанат, от суранып жат деп ого саржу, артыш, өскө дө курсак салат. Оттын «куучынынан» келип жаткан айылчы кандый кижини болгонын билип алат (куучынчы ба, унчукпас па). Кезикте отто конокчы да отурар (күлде отту көмүр содойто отурар). Келген «конокчыны» улус «азырап» (күлле, көмүрле), уйуктадып салат. Оттын ээзи уй кижини деп бодойдылар. Мында да, байла, жаан учур бар. «От эне» деген сөс Сибирьдин ончо түрк албатыларында учурайт¹.

¹ Галданова Г. Г. «Доламаистские верования бурят. Новосибирск, 1987.

«Коночы» керегинде фольклорист-шинжүүчи К. Е. Укачина бойынын «Очогыстын кудайы — от Эне» деген бичимелинде база элбеде бичип, көп темдектер көргүзүп салган. К. Е. Укачина албатынын отты байлаган чүм-жандарын ончо жанынан жартап, бу чүм-жанга колбулу, от энеле колбулу көп алкыштар, табышкактар, кожондор бойынын бичимелинде жарлайт.

Отто «коноочы» отурганда, албаты канайда чүмдеп турганын автор жартап тура, от «суранып» турары керегинде база бир жылбилү жетирү эдет: от «суранза», «су-у» эдип табыштанар. Ол эмезе оттын «су-у» эдип табыштанганына — отко коомой одын салынганынан, курсак салбаганынан ачынып жат деп айдар. Оттын көмүри чарчап, чедиргендеп турза, азыраар: талкан, чай берер, арчын салар.

Мындый чүм-жан Чуй жеринин улузында база элбеде жарлу, текши калык бу чүм-жанды жандап, байлап жат.

Бу «коноочы» керегинде чүм-жанды улус буспай, байлап жат. Ол керегинде мындый кеп куучын бар: «Озогыда Чуйга Чолушпа жеринен бир кыс бала келин болуп келген болуптыр. Бала-баркалу да, малду-ашту да, жакшы ла жаткан. Кыстын ла уулдын ада-энелери, ага-карындаштары, эжесыйындары канча ла катап ал-тайганы ажып, агын сууны кечип, айылдашкан болгон.

Бир катап ол келин бала чай ичип отурала. очокто оттын эдегинде коноочы отурганын көрүп ийген. Ол коноочыны күндүлөп, амырадардын ордына, тура жүгүреле, коноочыны кыскашла алган бойынча көнөктү сууга салып ийген. Ол та канайтканы ол. Байла, ары жанынан ла андый ла болотон немеге жоролонгон келин болбой. Онон угуп турар болзо, ол келиннин Чолушманнан Чуйга айылдап келип жаткан аказы жолдо сууга түжүп өлүп калтыр.

Бу бала-барканын неме тообозы, керектебези мындый түбекке жетирбей база».

(Куучындаган кижини Мардянова Айбы. Саал сөөктү).

От такыганы

Чуй бажынын, Көкөрүнин, жаандарынын ортозында от такыганын көрүп те, жандап та жүрген улус көп эмтир. Оды такылгалу да айылдар болгонын көрүп жүргенин жаандар айдыжат.

Же озо баштап, түндештирерине жеңил болзын деп база

ла Данилинниң «Бурханизм» деген бичигинде от такыганын канайда көргүскен, кыскарта айдып ийелик.

Отты эбире балкаштан күрее тудуп јат. Онон ол күрее-нин ичине јаан от салып, отты эбире быштактан эткен кой-дын, аттын, кижинин, айылдын, чакынын, тажуурдын ла онон до өскө немелердин сүрин тургузат. Бу айыл ээзинин байлыгын көргүскени. Јарлыкчы алканып туруп, отко сүт үрүстейт.

Алкыш божогон кийинде, ол быштактан эдилген сүр-лерди отко ийде салып, өртөп ийет.

Бистин јаандардын (Сахиянова Саксарга, Якпунов Балаш, Турдубаева Таисья ла о. ө.) куучындаганыла болзо, «оттын такылын» (сүрлерди) агаштан, мүүстенг ус кижиди сүрекей јараштыра јонор. Анда не ле болор: кабай, чакы, аркыт, ат, кой, аяк-казан. «Је анда не јок деп айдар». Онын ончозын јеленин төзине отты эбире тургузып салар. Очокты эбире јеле керилер. Түникке једип турар узун шерде агаш тургузылар (чагай агаш), анан ол чагалдан ла алып, айылдын канаттарынын бажы јаар јеле кериир. (Јелени ол от такырына өлтүрилген койдын түгиненг кадар). Оттын төрт јанына арчынла сан салар. Төр жебееинин төзине (очоктын жебеези) јалбак ташка арчын, талкан, сарју ла онон до өскө курсактын бажынан салала, алканып баштаар. Отты Кам кижиди такыыр. Отты такып божозо, оттын *такылын* (ол ончо јонып јазаган эдимдери — оттын такылы деп адап јат) сугуп койор. Оныла балдар ойнотпос, өскө улуска бербес. Такылдын кезик сүрлери јес, куулы да бар. Олорды аңылу кепке калыптап јазаган.

Челтуева Саксарга деп карганак, онын ада-энезинин айылында оттын такылы болгон деп эске алынган. Ол үстиненг жылдырып ачар какпакту, кичинек агаш кайырчактар болгон. Олор ол кайырчакты тайга јерге апарып, јажырып койгонын куучындап, оттын јелеезинин энг ле јаан учурлу немези — ол оттын «огы» деп айдат. «Оттын огы — ол ка-дак¹ бөскө ороп салган болчок башту агаш. Ого оттын јелезин ороп салар, Оттын такылгазы ла Јети-Қаан жылдыс тудуш неме «Јети-Қаан жылдыска јети Тас сөөктү (јытас) улус бажылар. Ол жылдыстын чачылгазын јети кажыктын үйдине сүттенг урала, онон «сузуп» чачар. Јети-Қаанды кара-чоокыр серкеле такыыр. Серкени јаламала ыйыктайла, агыдып ийер. Бала јок кижиди база јети-Қаанга мүргүүр.

¹ К а д а к — колго јапшынып јадар кыдат торко.

От такыыр тушта, кезик улус, күскиде боос койды өлтүрүп, онын боозын алала (яңы ла сомдолып бүдүп жүрген неме болор), оны очокко, отко, күлинин алдына көмөлө, алкаар. Онызы бу от-очокко малдын суузы бүтсин деп болжогоны.

Турдубаева Таисья Сергеевнанын айдыжыла болзо, отты нама кижиге такыыр. Юхну деп келин (нама дегени) Таисья Сергеевнанын адазынын, Майхиев Сергейдин, одын такыган, ол нама кижиге тамбразын² жайкап, талканду саржу, артыш отко салала, эрекенин³ тоолоп, судурын кычырып отурар.

Темдекова Вера Михайловна (алтай ады Бези, ак көбөк сөөктү, Бойы Очурдяптардын кызы, 1917 жылда чыккан, таайлары Улаганнан — Тадышевтер) мынайда айдат: «От такыза, айылга үч очок таш тургузар. Кой сойор, сойгон койдын өкпө-боорун жаш талга илеле, оттын бажына кадап салар. Канаттын бажын эбире оттын желеези деп немеге керип салар. Отты алкаар:

Чо-ок, кайракан
Сургулжынду от эне
Сүдазынду ак-жалыр
Таш очогун жастанган,
Талкан күлин төжөнгөн
Кабыл башту от-эне.
Киндиктүди жайаган,
Кирбиктүди бүдүргөн
Тенгериде киндиктү,
Темир очок курчулу
Кабыл башту от-эне,
кайракан!

Суран келген неменин
Сурагын берер от-эне.
Алкап келген неменин
Алкыжын берер от-эне!

Ол анайып, айылдын ичин, отты-очокты арутап, айылга мал-аштын, бала-барканын кудын сурап койор. От такылган ыйык «табыш» жок жакшы жада берер.

Отты качан такыыр? От артап калза, такып, түзедип жат деп, жаандар жартайт. От такылза малдын кудын, баланын

² Тамбра — барабан ошкош неме ортозы бөөлгиш. Оны жайказа, болчок топчылары тонкылдадып турар.

³ Эрекен — учы жалаа-чачактарлу, тизүлү жинжи.

күчин сурап алканып јат. Мал, бала јайазын деп оттын ээзинен сурап јат.

От такыганы база јаан байрам. Ол күн бу айылга улус јуулып, аш-курсагынан амзап, аракы-чегенинен ичип, база јакшы јатсын деп алкап салгылайт. Кандый ла кижиде бойынын оды-очогын байлап, тооп јүрер учурлу. Оттын ээзи ончо биленин, јелезинин, ак-малынын, азыраган балдарынын коручылы болуп, ончозынан камаанду.

Айылдын кежигин, јаантайын малду-ашту јадатанын, корулайтан айылда база бир канча јайаачылар бар. (Јайаачы кажы ла кижиде база бар. Ол оны јаантайын јаманнан корулап, онын јулазын јастыктырбай алып јүрет). Көкөрүде Шонкорова Бөкө деген кижинин айлында бу јурттын баладан балага келип јаткан «конко» деген неме бар. Ол төрдин бажында туруп јат, ай жаңырза, аластап, сүт чачып салат. Ол конко бу айыл-јурттын коручызы. Кажы ла кижиде айылынын эжигине сүре-сай салып, чайын-сүдин үрүстеп Алтайынын төрт талазына баштанып, ол төрт таланын јаан ыйык тайгалырынын адын адап, онын кажызын ла алкап, болуш-бийан сурап јүрер учурлу. Эне јерде кижиге јакшы салтарын јетирер ийде бар. Оны сурап, бойына сүре тартынып јүрер керек деп јаан улус бисти үредип, бойлары (кезиги ле) ай жаңырган сайын эжигине сай салат. Јартап айтса, олар эжигине арчын бурчыдып, ого курсак тамзыктап, таң эрте жаңы ла аскан чайынын бажын чачып, төрт талазына мүргүп салат.

Сайга салатан курсак аңылу болор. Оны ажындыра амадап, белетеп јат. Темдектезе, аржанга барарга турган улус кичинек баштыгаштарга ажындыра апарарга турган курсактарынын бажынан салып белетеп алат. Андый курсакты бир де кижиде амзабас, јип көрбөс. Талкан этсе, оны башка куурийла, бир де јибестен, јип көрбөстөн, согуп, баспактап белетеп, сугуп алат.

Кижиде бойынын эдип алган курсагынын бажын бир де кижиге озо амзатпас, бойы амзаар. Айылынын курсагынын бажын өскө кижиге салбас, озо кичинектен бойы уруп алар. Чайдын бажын база өскө кижиге урардан озо, бойына уруп, амзаар учурлу, кандый ла аштын бажында ол айылдын бойынын ырыс-кежиги бар, оны өскө кижиге бербес дежет. Онын учун өскө айылга сүт, чеген уруп берип јатса, көнөктөн ойто бойына бир кичинектен тамчыладып алып јат. Сүтти, сүттен эткен кандый ла ак ашты бистин улус сүрекей байлап јат. Јерге сүт төгүле берзе, оны баспас, алтабас.

Төгүлген сүтти сабарынын бажыла өмүрине, өдүгине сүртип алып јат. Анда малдын КЕЖИГИ. Мал сүттү болор, сүди тартылбас. Желези сүре толо болор ырызы бар дежет.

Аржанла колбулу јанжыгулар

Алтай јердин ээзине кижии жүрүмнин ончо учуралында баштанып јат: андап-куштап та, айылдап-јорыктап та барып јатса, агын суу да кечип барып јатса, ал-тайга да ашса, айыл-јурт та тутса. Алтай јердин ээзине баштанып, улус аржанга да барза, озо баштап быян-сүлтени* анаг сурап, ару сангын салып, ак сүдин үрүстеер, айландыра ыйыктарына бажырап учурлу.

Аржанга барар кижии санга салатан аш-курсагын озолондыра белетеп, башка баштыкка салып алар. Анда ончо курсактын бажы болор: талкан (амадап башка эткен), быштак, сарју ла оног до өскө. Үч жүзүн (көк, ак, сары) бөстөнг јалама белетеп јыртып алар. Јаламанын јалбагы бир-эки өлү, узуну бир карыштанг ас эмес болор. Бөстин аркагын јыртып салар. Јалама аркак јок бөстөнг болор. Мөнгүн акчалар, јинји-топчылар да кезик улус апарып јат, ненин учун дезе аржаннын Ээзи кыс бала болуп јат (темдектезе, Көкөрүдег 52 км јерде Бугузун аржаннын ээзи кыс бала. Онын учун ого јинји-топчы салза, ол сүрекей сүүнер, кижиге быянын јетирер деп айдыжар. Аржанга једип барган күн, амыранып токынап алала, эртегизинде, күн өксөп чыкса ла, аскан чайдын тејизин*, амадап экелген аш-курсагын алганча, аржаннын јанына барып санг салар: аржаннын јанында белетеп салган јалбак ташка экелген курсагынын бажынаг (баштарынаг), арчыннаг салып өртөп-бурладар.

Аржанга келген улусты баштап келген јаан кижии озо баштап сүтти, оног чайды чачып, алканып, салган сангы үч катап эбирер. Алтай јердин ээзин алкап, анаг куба-сүлте* сураар. Арткан улус база ол кижиле кожо эбирип, кожо мүргиир. Оног кажы ла кижии экелген јаламазын буулап, бажырып, оору-јоболын айдынып, Алтайдын, аржан суунын ээзинен, болуш сураар. Јаламаны күнчыгыш јанына, казык буулайла буулаар.

Аржан канча-канча башту болор. Олорды күнгеери эбирип, амзаар.

* бу сөстин (мынан ары база мындый сөстөрдин) учурын бичимелдин учынаг көрүгер.

Аржанга үч эмезе јети конор. Эжер күн конуп атанарга жарабас. Аржанга бир ле келген кижн үч катап келзе, једимдү болор. Учинчи јылында аржандап жүрген кижн аржаннын өргөөзине барып, алкыш-быяанын айдып јанатан учурлу. Аржаннын өргөөзи деп, одош турган бийик тайгада, аржаннын баш јанында, айыл ошкош куй таш болор. (Бугуннын аржанында, темдектезе, андый јер бар). А баштапкы катап келген кижн аржаннын кырларына чыгарга, аайы-бажы јок баскындаарга жарабас. Јагыс ла үчинчи катап келген кижн бу кырга чыгар, жүк ле атанар деп турган күн.

Аржанга келген улус бойыла кожо бүдүн чай (чуй-чай) экелип, аржанга салып койор. Қанча күн јаткан чайга суу шинип калар. Аржаннан јанып јаткан кижн ол чайын алып, алканып, суудан таштар терип алар, аржаннын кату баларын (јинизин) кожо алар. Јанып барала, ол чайдан азып, аяагына тогус ташты салала, «Алтайымнын аржаны эм-том болзын, Ак-Бурханым, Алтай кудайым быян-сүдемер јети-реер» — деп айдынып, мендебей, бир уурттап ичер. Аржанчайды өдүк-бөрүк јок ичерге жарабас.

Аржанга кандый бир јуук төрөөни божогон кижн бир јылга барарга жарабас. Андый кижн барза, аржан эм болбос — ооружи јазылбас.

Барган кезик улуска аржан болужын јетирбес — ээзи кату болор. Ондый кижиге кандый бир темдек салылар: түш түжелер, эмезе табыш угулар.

Аржанга барза, аракы, мылтык апарбас. Андабас, агажын кеспес, өлөң-чечегин үспес, аайы-бажы јок чуган-табыш көдүрбес, аржаннын эбнре јанын киртитпес. Јанып јатса, ончозын арутайла јанар. Кеп-кийимин таштабас. Аржаннан бир де неме албас (акча, топчы ла о. ө.)

Аржаннан суу алза, јалама буулап, акча салып, база не керектү алып јатканын айдынып туруп, сурап алар. Сууны өйлөп ло алар — флягалап, бочкалап эмес. Экелген аржан сууны кайнатпас, жүк ле јылыдып ичер. Оору кижн база бойында айдынып, Алтай јердин ээзинен болуш сурап, ооруум јазылзын деп сананып ичер.

Алтайын, ар-бүткенин тооп, байлап, чеберлеп, оны кичеерине ууланган чүм-јанг бистин республиканын аймактарынын кажы ла јуртында бар. Онын ончозын јууза, бириктирзе, бир јаан бичик болор эди. Анайып, бу ла 1994 јылдын кичү изү айынын «Алтайдын чолмонында» Алтайдын байлу агаштары керегинде статьяда мынайда айдылган: «Агаштарды кереги јогынан бодоп јыкпас, кеспес, малтала

чаппас, агашка үй кижичыкпас. Мөш, чиби агаштар Алтайдын ару јеринде бийиктей өзөтөн агаштар, оларды айылдын јанына отургыспас. Мөш лө чиби агашты айылдын јанынан отургызып алза, бу биледен кижичартпас, араайынан јоголып калар деп айдыжат. Онын да учун алтай улуска чиби, мөш отургызып алган айылдар ас учурап јат, чек јокко јуук.

Арчын агашты алтай албаты эн бийик байлап јат. Бу агашты үзүп алатан аңылу ээжилер бар. Оны тоомјылу эр кижичүзүп јат, чыгымду јерде јүрбеген кижичай јангыда үзер. Арчын үзүп барза, ару-чек барар керек. Узерден озо кыйра буулап, Алтайга мүргип јат: «Алкыш-бийаныгарды береер, тегин албай јадым, керектү алып јадым» — деп, айдынып алар. Јаңыс үспес, эжерлү үзер. Бычакла кеспей, чебер сындырып үзер, көп база үспес, ойлү-кемдү ле алар. Арчынга баспас, тепсебес, үскен кийнинде чачпас. Айылга экелип ак бөскө оройло, ару, бийик јерге салып јат»¹.

Ажуда

Алтайыстын кандый ла јолдорына барзан, јаан ажуларда, тегин ак та јерлерде элбиреген ак јаламаларга учураарын. Қайда да барып јатсан, јолдордо ак јаламазын буулап, ажын чачып јаткан алтай улуска јолыгарын. Мынызы, кажы ла кижичойынын барып јаткан јолы буудак-түбек јок ачык болзын, барып јаткан амаду бүдүп, амыр-эзен јүретен деп, акту јүрегинен күүнзеп, Алтайынан — тууларынан, ак башту ыйыктарынан оны сурап турганы ол. Бу чүм-јанды эмди өскө дө укту улус буспаска јандап турган учуралдар көп. Бу чүм-јанды јанжыгу эдип алган.

Агаш јок јерлерде, Чуйда, Чуйдан Улаган јаар, Јасатар јаар ажатан ажуларда таштан обоо (үөле, күрее) чогуп салган. Чуй јеринде мындый чоккон ташты үөле деп адап јат. Ол үөлелейтен, амырайтан јер дегени, а обоолор, күрее-лер деп аржандарда, «Алтайын көдүрген» јерлерде чоккон таштарды айдатан деп кезик јаандар айдыжат.

Ыраак јолго атанып јаткан кижичэртен тура, атанар күн, айлынын эжигине санг салып, Алтай кудайынан быйан сурап атанар. Ажу јерди, үөлени, токтобой өдөргө јарабас. Алтай јердин ээзи катуланардан маат јок. Ол тушта јеткер-түбек, «јен алдынан» келер эмезе кандый да керегин

¹ «Алтайдын чолмоны», № 98, 1994 јыл.

бүтпес, как-куру жанарын деп, албаты алдынан бери учурлап, жандап келген жан болор. А куучын куру жерден качан да чыкпас. Кандый ла немени албаты бойынын жүрүминин ченемелинен айдып жат.

Уўле жерге (ажу жерге) табылу токтоп, арчымагын түжүрүп, алып жүрген ажынан алтайына үрүстеп, ажындыра белетеп алган жаламазын буулап, алканып туруп, күнчыгыштан баштап күнгеери, турган ла жерине эбирип, Алтайдын төрт талазын (төрт жанындагы жаан тайгаларды) адап туруп, Алтай жеринен «жабыс ажу, тайыс кечү, ачык жол» сураар. Мынызыла кижини Алтай жериле биригип, анан ару ийде алынган. Сүт чачып алканып турза, кижини үүленин төр жанында, эжик алды жаар көрүп алган турар. Алтайдын төрт талазына баштанып алканынанын кийинде, үүлеге баштанып база алканып, «үүле жаны слердин болзын, үлеш жаны бистин болзын, ыйык жаны слердин болзын, ыжык жаны бистин болзын...» деп, база алкыш-бийанын сураар. Айыл көчүп жатса, кошту көөлиги (көлүк — деп Чуйда айдып жат) үүлени күнгери үч катап эбирер учурлу. Алдында Чуйда айылдар төөлө көчөр. Улус кошту төөлөрдү үүлени эбире жединип туратан.

Уўледен келген кажы ла кижини жерден таш экелип ого салар учурлу. Кезик улус бойынын билезинде канча кижини бар, онын тоозына салат.

Уўле жерде көп отурбас. Аайы-бажы жок табыш-тал көдүрбес. Ойинде ле отуруп атанар. Уўле жер — ээлү жер. Ого кызыл энгирде, түнде токтобос, аракы чачпас.

Тегин де жерде түнде аракы чачарга жарабас.

Жүрүмде, кезик учуралдарда, үүле жок болгон жерлерде де үүле төзөлип калганын көрөдүс. Онызы кандый бир улустын таштан чогул салган тажына улус токтоп, жемей таш салганынан улам үүле өзүп жат. Онойып кандый бир кижинин чогул баштаган үүлези өссө, ол кижини сүрекей ырысту, толо жүрүмдү кижини болотон жанду деп албатыда айдылган.

Чагаа байрамнын чүм-жандары

Чагаа байрам — жебреннен бери жандалып келген байрам. Жаңы жылдын «Чагаа» деген байрамы керегинде калганчы ойлөрдө көп бичилген. Бу байрам жаңыс ла алтайлардын байрамы эмес, а текши Азиянын, ончо күчныгыш калыктардын байрамы. «Чагаа» дегени — ол монгол тилле

ак дегени. Алтай жылтоолош база текши Азиянын жылтооложыла түңей деп (Восточный календарь) билерис.

Чуйдын эли жаңы жылдын жаңыраарын жазым жок чоттоп, чагаага белетенет. Жаңы жылдын Чагаа деген байрамынан албатынын айландыра жүрүмин канайда ондоп, неге бүдүп, нени жагдап келгени иле билдирет. Ол озо ло баштап ачык күүн, ак санаа, ару амаду, онын учун бу байрамнын ады да «ак» (чаган), жыл да «ак» деген атту айдан башталат. Байрам ак чачылгадан, ару санган башталат. Улус бу күнде арышты санга салып, бойлоры артышла аластанып, арутанат, «жаманынан» айрылат. Жаан обоо салып (тал чогул), онын үстине жаан жалбак таш салып, ого оттын чогул салып, үс-жуу, артыш бурладат. Бу — сан. Санга сүттен эткен аш-курсак (быштак, аарчы, саржу, эжегей) талкан салат. Обоонун, саннын, күнчыгыш жаанына эки жаан тал кондырат, ого одус алты жаламаны (төрт тогустан) тирү койдын түгинен каткан жипке өткүрип ажындыра белетейле, бу эки талга сан салардан арай озо буулап салар. Төрт тогус (36) жалама телекейдин төрт талазына учурлалган. Чачылга база кажы ла талага төрттөөн одус алты болор. Озо баштап сүт, оноң чай (талканду, саржулу, сүттү), калганчызында аракы чачар, кажызы ла одус алты катап (төрт талага тогустан) чачып, санды эбирип, мургип, алкап келер. Алкышчы жаңырып жаткан жылды алкап күнге, Алтайына бажырып, Алтайдын ээзине баштанып, ого учурлалган алкыш айдып албатызына, айыл-журтына, ак малына кежик-бийан сурап, жаңырып жаткан жылда королто, кемыдал жок жүрүм, ырыс болзын деер. Жуулган улус ончозы мургип, санды эбирер. Сан салган обоонун күнчыгыш жаанында, жалама турган жаанында, бир де кижиге турбас жаңду. Бу жаңы ачык болор учурлу. Ненин учун дезе, качан санды салып, ак сүтти үрүстеп Алтайдын ээзин кычырып баштаарда, Алтайдын ээзи «түжер» учурлу. Ол күнчыгыш жаанынан келип «түжүп», аш-курсактан амзап, албатынын күндү-бийанын, алкыжын угуп, «сыйын» алатан жаңду. Алтайдын ээзине сый эдип тогусан: ак көөндө буулалган мыйгак, 3 элик, 3 сыгын санда күйүп, жаткан курсакла кожо күнчыгыш жаар көргүзе тургузылган белен болор учурлу. Онын ады балын. Балынды жазаар кижиге база ажындыра көстөлип жат. Ол кижиге мынын ончозын кулурдан тудуп белетейт. Андар бир де аксаксылтык жок — ончо колы-буды тен жараш болор керек. Аксаканды Алтайдын ээзи албас, «айдап жетирип болбозым» деп айдар. Балын туткап кижиге ол база жаман болор.

Бу күнге аңылу кой сойылып, ол койдын эдинен санга учурлу жерлер талдап салар.

Санга салган ончо курсак текши жуулган улуска үлелип, амзадылар учурлу. Сан салган жер журттаг туура, эмеш бийик, тепсенг жер болор.

Сан салары деген чүм-жанла ончо жуулган улус санды үч катап эбирип, мүргигениле божойт. Сан саларына ончо улус албатынын алдынан бери эдинип келген кеп-кийимиле келер. Аайы-бажы жок кийинген улус сандап мүргиирге жарабас. «Сан саларына» келген кижиге жараштыра кийинген, колында обоого буулайтан жаламалу, санга салатан аш-курсакту келер. Экелген курсагын отко салып, жаламазын буулап, бойында алканып, айыл-журтына, акту бойына, алган эжине, ак малына, бала-барказына быйан сураар. Бу күнде кажы ла кижиге жолуккан кижиле кол тудужып эзендешип, «жылдан өңжүк чыктаар ба?» деп, канча жашту болгонун, кажы жылда чыкканын угар.

Онон ойын-жыргал, маргаандар башталар. Жаңы жылдын баштапкы күнинде кажы ла кижиге кырдан жыгылабай калбас учурлу. Кырдан жыгылап түшкөн кижиге жаңы жылга алтаганы ол болор. (Жыл ашканы) жаңы жылдын байрамы күн ончо айылдарда байрам: үчө бузуп, саржу сайып, көчө кайнадып, улус айылдарына кычырыжат. Жаңырып жаткан жаңы жылда бой-бойларына жаан ырыс күүнзежер.

Чаган байрамынын алкыжы жаңы жылды алкаганынан башталат:

Эски жылым чыкты,
Жаңы жылым кирди.
Жылан бажы сойылды,
Жыл бажы эбирилди.
Чо-ок, кайракан!
Сары телкем чолдорлу
Сарын-ойун жыргалду
Эржинелү Эрлү-Чуй
Үзүлбес үүле береер,
Тоозылбас конок береер, кайракан!
Балтырыска эт өскүрген,
Бажыска чач өскүрген, кайракан
Байлап слерди турубус,
Бажырып слерге турубус, кайракан!

Чагаанын байрамында жаңы жылды алкаганыла коштой база ла отты, Алтайын алкаган алкыштар, уткуулдар.

Бис алтайдын Эң жааныла куучындашкандый, эрмекте-
жип билер элиле жагырып жаткан жагы жылда Алтайынан,
айдан, күнненг келер кеен жүрүм, ырыс-амырын сурап алала,
чыккан-өскөн жеринде бала-барка, мал-аш азырап, оноң
ары журтай берет. Төрөл жерине эркегендү эрү яс келип,
малына мал кожулып, бажына баш кожулып, элинин алкап,
куруйлап алган жүрүми улалып ла жадар. Элим жагы чыккан
жаш бозуны, талтаңдап баскан жаш баланы, жагырып жаткан
айды, жаскы баштапкы күкүрттин, жанып жаткан кушты акту
жүректен айдылган ару сөслө алкаар ла алкаар. Ол алкыш-
тар кажы ла кижини жагыга, жакшыга, ак-чек жүрүмге, ару
сүүшке, агару күүнге кычырар. Мынайып албатынынг кажы
ла уулы-кызы ак-чек болуп жаштаң үрензе текши эл-калыкта
өөн-бөкөн жок, нак, жадынду боло берет.

Албатынынг кандый ла чүм-жаңын алзабыс, алкышка
учурайдыс. Алкыш жок чүм-жаң сүрекей ас.

Алкыштар кижиге бу ла эне жериле, от-очогыла, төрөл
элиле тудужып, бирлигин сестирер. Жүрегинди сыстадып,
мендедип, ол ло алкышту Алтайына кычырар. Ообойимненг
өңдөйөлө, өдөр-базар төрөлимди, жаан жалбышту очогымлы,
баштап ла көргөнимненг ала карыыр жашка жетире өдөтөн
жолымды жарыдып келген алкыштар — албатымнынг агару,
ару алкыштары!

Чуй ичининг элинде кажы ла биледе, сөөктө байлайтан,
черик¹ тудатан, чүм-жаңдарынан башка текши улус жаң-
дайтан чүм-жаңдардынг эң жарлузы ол «тенери оозонзо»²
жаңдайтан чүм-жаң. Жастын баштапкы күкүрт-жалкынду ба-
жын улус сүрекей сүүнип уткып, бу өйдөң ала оору-жобол-
донг, ончо жаманнаң Алтай аруталып жат, күкүрт ончо жаман-
ды чыгарып, качырып, жайладып жат дежедилер.

Алтайын көдүргени

Төрөл деген сөстинг учурын жүрегиле ондооры, албаты-
нынг жүк ле адын аданбай, онынг балазы болорго, озо ло
баштап кижини ол ло бойынынг айлын, оды-очогын, ада-энезин,
төрөөндөрүн тооп, байлап, баалап баштаар керек. Балда-
рысты жаштаң ала бойынынг ла кабайынынг «жыдыла» эне-
зининг сүдининг амтаныла колбоп, анаң айрылбай, бу ла

¹ Черик — кандый бир биленин, сөөктинг бузарга жарабас, байы
темдектезе айылдан сүт чыгарбас деген байлу биле болзо, мыны онынг
балдары да буспас учурлу (энирде от чагарарга жарабас), о. ө.

² Тенери оозонгоңы — баштапкы жаскы күкүрт.

очоктын јанында, бу аарчы-куруттын ундылбас амтаныла кожо, бүгүңги өйдин јоткондолгон толкузына оны јылытпай, алтай кару кожоннын коо күүзиле јендиртип, көзи јашталып, чыккан-өскөн јери, төрөл калыгы керегинде сананар, онын келер өйи учун тартыжар амадулу эдип үредип алзабыс, анда эмдиги уурлардан, јаман кылык-јанган балдарысты айрып алатан, оларды өскө јолло баштап, албатынын келер үйези иженчилү эдетен эп-арга. Бала алкышты угуп, ого бүдүп турзын. Кижинеге де бүдер учурлу. Кижинени де тоор, нени де байлаар, неге де бажырар, багынар учурлу. Кижининг эн ле баалу, эн ле байлу, эн ле бүдетени ол акту јүрегинен, бастыра каны-тыныла иженгени, берингени. Бу мындый ийде, кижини багындыратан ийде, ол албатынын, төрөл јеринин кижиге берген јайалтазында, ол ло коо кожондо, ол ло төрөл јеринин, ак башту ада-эненин илбилү алкыжында, јүрекке кару, кайран, качан да ундулбас эненин колынын јылузында, кижининг төрөл калыгыла тудужында, албатынын кажы ла уулын бойына тарткан агару сүүжинде, ол сүүшти јүрекке тарткан ийдезинде, бүдүмјизинде. Кижини неге де бүдер эдип ак-јарыкка энези јайаарда кожо берген эрјинезинде, ол улу сүүшти кычырып, сени неге де бүтсин дегенинде. Кижинеге де бүдер учурлу. Онын учун бу јолына, јайалган јолыла, албатызыла кожо барзын, ада јаштан ала ак күүңге, јалакайга, јарыкка, јүткиткен јолыла барарына баштап салар керек.

Бистинг албатынын база бир байлыгы, бажырганы, бүткени — ол чыккан-өскөн јери, төрөл Алтай туулары. Чындапта, кижиге кабай болгон төрөлинен артык не керек? Төрөл Алтайын байлап, ого бажырары — бистинг эл-калыктын эн аңылу темдеги. «Земля есть бог или богиня... Тело богини отождествляется с поверхностью земли и охраняется разными заветами: нельзя рвать траву, копать землю острым предметом». «Для алтайцев горы и воды, леса и скалы, ущелья и долины неразрывно связанные между собой одним оживляющим духом и есть существо Алтай... Изобилиющий зверями богатый Алтай, дающий пищу богатый Алтай»¹. «Қабайым болгон кару јерим, кејимду ат јайаган, курчуум болгон куйагым болгон, талай кечсем, кайыгым болгон; тайга ашсам, тайагым болгон, уурларга удура куйагым болгон улу Алтай, кабай Алтай!» — деп, албаты јебрен өйдөң бери Алтайын байлап бажырып келген. Онын да учун

¹ Галданова Г. Г. «Доламаистские верования бурят». 1987 г.

Алтайдын ар-бүткени артабай-киртебей, ару-силү, арчын жытту бойы арткан. Ар-бүткенле колбулу ончо неме бойы алдынан учурлу болгон. Арчын үссе, аайы-бажы жок үспес, жаш агашты кезерге жарабас. Мөш, тыт агашты көп кессе, эр кижининг жажайтан жажы кыскарар дежетен. Катты сабыла сындырарга жарабас, жагыс ла бирден терип алатан учурлу.

Эне јерин байлап, бажыратаны бастыра Төс Азияда јебрен өйлөрдөнг бери јандалып келген. Эне јер ээлү, айландыра суулар, туулар-ончозы ээлү. Ого бажырып алкап, анан болуш сурап јүрген кижн јакшы јадар. Алтайдын ээзи укпай калбас, болушпай калбас деп бистинг јердинг јаандары бүдүп, байлап јат. Онынг учун олордынг бойынынг Алтайына бажырып алкаганы акту јүрегинен: бастыра күүннен. Алтайдынг ээзи ак башту карган өрөкөнгө баштанып, көдүринилү, өдү, курч сөстөрлө олор Алтайын алкайдылар:

Јебее көчкө јакалу,
Темир көчкө эдектү
Алтай јерим, баш болзын!
Алтын аржан суузынду,
Ак монку бөрүктү,
Ары көрзө, ададый,
Бери көрзө, энедий.
Алтай јерим, баш болзын!
Қорым болчок эдектү,
Қорголјын болгон мойынду,
Алтын тажы куйак болгон,
Табылгазы тайак болгон,
Эдегине эл јаткан,
Јаказына мал турган,
Таска болгон сынду,
Тарак болгон жышту
Алтай јерим, баш болзын!
Алканып менинг айтканым,
Алтын кулагаарга торгылзын,
Қаскак јереерге мал өссин,
Күнет јереерге албатым өссин,
Албаты-јоныс јардак болзын,
Азыраган малыс арбынду болзын,
Јаактуга айттырбайын,
Јарындуга жыктырбайын,
Қойон чылап коркытпай,

Колтыгаарга сыгындыраар,
Койноорго коргодогор,
Алтай јерим!
Минген адым бүдүрүлтпеер,
Јаткан малды үркитпеер.
Сунуп чыккан тайгаларым,
Сузуп ичкен аржандарым
Ару болзын качан да.
Ары көргөн анкылдарым,
Бери көргөн энкилдерим
Јайалганча мал јайагар,
Албатыма баш јемегер,
Алтай јерим, кайракан!

(Айткан кижиси Бойдоев Бөөји).

Алтайлар төрөл јерининг аны-кужын аайы-бажы јок өлтүрерден болгой, арчын-өзүмин аайы-бажы јок үзерден болгой, бийик тууларга да аайы-бажы јок чыкпас. Ыйык тууларды байлап, оны такып көдүрип, алкап аластап жүрер, кажы ла сөөк улуста бойынынг бажыратан туузы болот. Онойып Чуй бажынынг теленеттерининг сагал сөөктү улузынынг бажырган ыйыгы Сайлугем, ак-көбөктөрдийи — Көрөрүнинг ыйыгы, тас көбөктөрдийи — Боро-Бургузынынг ыйыгы. Кажы ла эрте јаста ак-көк элбегинде эмезе сары бүр күсте кажы ла сөөктинг улузы бойынынг байлу ыйык тууларын көдүрип (такып) јат. Ол тушта јаан текши саннаг башка, кажы ла биле (өбөкө) бойы тагынаг сан салып, јалама буулап, алканып, Алтайынаг кежик-бийан, келер јакшы жүрүм, јабача мал көрбөс, јаш кежикче кижисе көрбөс жүрүм сурайт. Онойып јандаганынынг кийинде, чындап та, түжүмдү, өлөң-одоры элбек, тиму-тургак јок јакшы јыл болот дежет. Аржан суулар да соолбой, адыла кайнап ачыл јадар, аны-кужы да болзо, бала-барказын телчидип, амыр жүрүмин улалтып јадар болот деп, албаты айдыжат.

Алтайын көдүргени

Алтайын көдүрер деген сурак калганчы өйлөрдө там ла курчып, күнүнг сайын тыгып баштады. Онон учында кезик јерлерде «Алтайды көдүрер» деп атту байрам чүм-јан өдүп те баштаган. Темдектезе, 1993 јылдын кичү изү айынынг бежинчи күнинде Ийин, Кичү Ийин, Кыныра јурттардың

эл-јоны культураның ишчилерине баштадып Алтайын көдүргени керегинде газетте бичийт.

Алтайды көдүргени алтай калыктын эн учурлу, эн јаан мүргүүли. Ол керегинде А. Г. Данилин бойынын «Бурханизм» деген бичигинде айдып, Алтайды такып көдүретени канайда өдүп турганын сүрекей чокумдап жартайт. Данилин бу чүм-јаңды албатыда ол тушта «шүтен» деп адап турганын жартайт. Алтайды көдүрерининг тос учуры «Ак Алтайды ээзинен» эмезе «Уч Курбустаннан» ак малы амыр турзын, јут-јулакай болбозын деп сураганыла колбулу болгонын жартайт.

Бийик тепсеннинг күнет јанына таштан күрее чоккылайт. Онын күнчыгыш јанына от салып јат. Күреенин күнбадыш јанына ак ширдек јайылат. Онын үстинде аяктар, калбактар, көнөктү сүт. Күреенин јанында алты кайынга буулалган алты ат: көк-боро, кызыл-сары, јеерен, чабдар, ак-сары, ак-боро. Ол аттын кажызынын ла јанында јалама. Алтайды көдүрерин жарлыкчы баштайтан эмтир. Мынын ончозын баштап турган јаан жарлыктын колында эрекен ле кылыш.

Мүргүүл эртен тура, күн јетире бийиктегенде, башталат. Јаан жарлыкчы күреени ле отты эбирип, арчын салып, сүт чачып мүргүгенининг кийнинде, аттарга келип, алканып, аттарды бирден үрүстеп баштайт. Аяакту сүтти «төбөзиндөөн», аркажынын бажына уруп, атты эбирип алкайт. Онон јаан жарлык толтыра аяакту сүтти күреени ажыра күнчыгыш јаар тыгыда мергедеп јат. Аяак көнкөрө түшпезе — ол јакшыга дегени.

Мынын ончозын не бичип турган дезе, Алтайды көдүретен чүм-јаңдар Данилиннинг бичигени ле бойыбыстын јердин јаандарынын көргөнин эске алынып куучындаганын түндештирерге јенил болзын деп. Анан экинчизинде, Чуй јерининг бу чүм-јаңынын ағызын көргүзерге. Эре Чуйда Алтайын такыйтаны¹ калганчы катап 1928 јылда өткөн. Бу ой Данилиннинг бойынын «Бурханизм» деген бичигин белетеп турган ойгө келижип јат дезебис, байла, јастыра болбос. Ненинг учун дезе онын «Бурханизм» деген бичиги 1934 јылда чыккан.

Түймеенду јылдар өдүп, Чуйдын албатызы сито јерине јанып, токынаган кийнинде (Гражданский јуу божоп, тоскыртып гран ажып көчкөндөр до ойтс Чуй алтайына бурыл-

¹ «Алтайды көдүрери» дегенин Чуйда Алтайды такыыры деп айдып јат.

ган) 1923—1928 жылдарда Чуй-Бажынын теленгиттери ойто Алтайын такып, «Алтай јеринен, алты ыйыгынан, Эне јеринен, Эре-Чуйынан» алкыш-быян, амыр јүрүм сурап, Алтайын јылдын ла такып, јаан байрамдар өткүрген. Темдек эдип бир канчазын адап ийели. 1924 жылда Бураты јанында Тунке деп јерде, Бугутынын ыйыгын такыган, 1925 жылда Сайлугемнин колтыгында Комдыйак деген јердин көөмөйинде². Эң ле јаан текши јарлузы 1928 жылда Алтайды такыганы деп Көкрүнин јаан јашту өрөкөндөри Турдубаева Таисья Сергеевна (1916 жылда чыккан, сөөги сагал), Ерленбаева Торбот (1920 жылда чыккан), Сакиянова Саксарга (1919 жылда чыккан, ак көбөк) бала туштарында көргөндөрүн эске алып куучындагылаган.

Алтайды көдүрөтенин Данилиннин бичигениле болзо, јарлыкчы баштал јат. Ондый болотон јанду. Оны ончо улус литературадан да, јаан да улустаң уккан, билер. Је Эре-Чуйда Алтай көдүрөтенин (такыйтанын) кам баштап, өткүрүп јат. Калганчы катап, 1928 жылда, Алтайды, Чуйдын Көкөрү ле Сайлугем деген эки ыйыгын база Илюшев Макыйла деп јаан кам кижии такыган.

Алтайды такыйтан күн ажындыра јөптөлип, текши эл-јонго јар эдилеп јат. Алтайды такыырын баштап јаткан сөөк озолодо такылды ла өскө дө керектү немелерин јазайт. Је бу јердин улузынын јазаган тагылы, оны көргөн улустын куучыныла болзо, Данилиннин көрүп бичиген тагылынан чек башка. Данилиннин көрүп јарлаган тагылы ончо бойы таш, бийиги бир метр, узуну 2 м, јалбагы 1 м төрт толықту обоо. Онын төрт јанына төрт кайын кадалып јат. А Чуй Бажында, 1928 жылда Чөйбөк-Төң деген јерде өткүрилген такылганын тагылы сүүри (башту (конусообразный), онын јүк ле төзөлгөзи таштаң чогулган. Баш јанын агаштардын бажын тийиштирип, содойто тургузып, јөлөштирип салган, айыл кире јаан. Ичи айылдын ичи ошкош — кижии кире берер. Мындыј јазал Е. Н. Окладникованын «Чуйда јаланаш» (Елангаш) деген јеринде таштарда јуралган јебрен јуруктардагы көргүзилгенин јартаган ар-бүткеннин ээзине баштанып бажырып, ого сый экелип, анан болуш сурап, тудунган «ичтү» обоолорына түңей. Андый айылга түңей ичтү обоолорго улус кудаына сый эдип экелген немелерин тургузып салатан деп этнограф В. П. Дьяконова база бичийт. Бу да јазалган такылдын ичине улус экелген курсагынын бажынан салып јат. Тагылдын эжиги күнчыгыш јаар болор учурлу. Обоонын ичине он эки јылдын сүрлерин тургузып

салар. Обооның чике эжигинде жүктеп¹ койгон кой ло эчки. Эки илү турар: койдың алдына ак илү, эчкиниң алдында көк илү. Кажы ла илү 5—10 байыр² болор. Қоойдың ла эчкиниң оозына өлөң кыстап койгон болор. Кой ло эчкини жүктеген ағаштарды койдың түгинен кадылган жипле колбоштырып, ого келген улус јалама буулаар. Эң ле алдында (күнчыгышта) сан салынар. Ончо улус камла кожо санды эбуре мүргип, экелген курсагынан санга салар: быштак, каймак, аарчы, сарју, кадыкту сарју, эјегей, талкан, эт ле о. ө. Кам Алтай јерин алкап, Алтайдың ээзин мактап туруп, кычырар. Алтайдың ээзи келип «түжер». Кам Алтайдың ээзинен мал-аш өссин, албаты амыр јатсын, башка баш кожулзын, малга мал кожулзын, өлөң-чөп көп өссин, аш-курсак элбек болзын деп сураар. Јыл јакшы өтсин, амыр-энчү жүрүм болзын, тыму-тургак јок болзын деп алкаар. Кам сүүри бөрүктү болор, эки удрамазын (уштугын) түжүрип алар. Кам алкап туруп, ол жүктелелген кой ло эчкиниң кертилген эди салылган (учурлу эттер), мўни урулган тадыл³ табакты ырада, жүктерди ажыра челип јат. Табак алча⁴ түшсе — јакшыга. Алтайдың ээзи ончозын јараткан, албатының сураганы бүдер, јем толо мал болор, јеткил-бүткүл жүрүм болор, кажаада мал тудулар, кабайда бала јайкалар.

Алтайды такыры божозо, илү эткен бөстөрдү ойто алып јанар. Алтайын такыыр тушта мал база такыыр. Сайлугемниң такылгазы сары серке, Көкөрүниң такылгазы — көк серке. Такыган андый малды өлтүрбес. Ол бойының өлүмиле өлөр, карыганча жүрер. Өлзө, оны бийик, аалга јерге апарып салып койор. Такыган серкелерди ак, көк јаламалардан буулайла, үрүстейле, апарып малга кожуп ийер.

Кам Алтайын такып, ончо улус санга, тагылга мүргип, ончо керектер бүткениниң кийнинде јаан байрам башталар. Мында жүзүн-јүүр маргаандар: аттар јарыштырганы, күреш, кажык, тебек ойындар, кожоң, јыргал... 1928 јылда болгон Алтай такырында Чуй-Бажының бастыра јаан байлары болгон: Јургаан, Метрей, Стапан ла өскөлөри де. Јайзан Қудайберген база болгон.

¹ Жүктеп — узун ағашка саптайла күнчыгыш јаар баштандыра тургузып салган, баш-туйгагын тудуш эттире сойгон тере (Тайылга ошкош, је тайылга эмес деп јартайт).

² Байыр — бөсти метрлеп эмес, а бөстин јалбагына тендеп кемјигени (ширина).

³ Тадыл табак — тазылдан эткен табак (тепши).

⁴ Алча түшсе — аяктын оозы өрө болуп, түбине түшсе.

Алтайды күскиде «тенгери уни серизе» такып јат. Такылгалу ыйык тайгалар көп такыбай, учурлап сан салып, арутап — аластабай барза, катуланар, суузы соолып, өлөн-чөп өспөй барар. Азраган малы да, албаты бойы да өрө чыкпай барар деп јаан улус айдыжат. Је Алтайды кижии болгоны көдүрерге јарабас. Алтайды «билер» кижии көдүрип, Алтайдын Ээзин кычырып болор. «Билбес» кижиге Алтайдын Ээзи түшпес. Қижии ле болгоны Алтай көдүрерин баштаза, јастыра неме эдип салардан маат јок, ол тушта Алтай там катуланар дежет. Је кажы ла јердин чүм-јангынын ағылары бар, онын учун Чуй ичинин эл-јоны јаратпай турган кезик шүүлтелери Қан-Оозында, Ондойдо јарап та калары маат јок. Алтай көдүретен чүм-јангнын бойында да, оны баштайтан јаандарында да ағы бар турганда, блаашту сурактар болорында база аланзу јок. Бу суракка, улустын көрүм-санаазына өй, эбире јүрүм, айалга база салтарын јетирет. Онойып ХХ чактын бажында Алтайды такыганы Данилиннин бичигени ле бистин өрөги көргүзип бичигенис бу ла ХХ чактын учында Ийинде (1993) ле Көкөрүде (1982) Алтайды көдүргенин көрзөбис, јаан кубулталар көрүнөт. Темдек эдип, Көкөрүде 1982 јылда Алтай көдүргенин кыскарта айдып ийелик.

Демчинов Толмот деп кам кижии болгон. Ол кижии, 1952 јылда јайгыда «Алтай такып јадырым» — деп, туйка јар эткен. Ненин учун дезе, ол тушта Алтайды көдүрип јандайтаны база тудулу болгон. Онын учун бу күнде 50—60 ла кире койчы-малчы улус јуулган деп, анда болгон улус айдыжат. Алтайды Бийик-Туу деп јерде такыган. Кам бойы тере көгүспек, тере штан-шалмар кийип алган, кураан терези болчок бөрүктү, бөрүгинде эки өндү бөстөнг эткен јаламазы јардына једип турар. Алтайды такыйтан јерде јуулган улуста јангыс ла камнын үй кижизии јараштыра кееркедилген чеедектү, јакшы атту. Камнын да ады сүрекей ылгым.

Алтайды такыган јерде кадалган эки узун талда керилген јипте келген улустын илген јаламазы эзинге јараш элбирейт. Онын кийин јанында салган јаан сан, арчынду, јуулу от, бураак јадат. Қелген улус бу санга экелген курсагынын бажынан салат. Ол сарју, аарчы-каймак, быштак ла өскө дө сүттен эткен курсактардын бажы. Кам кижии санды күнгери эбирип, Алтайын алкап, камдап айрак, сүт, аракы чачат. Ажындыра бого керектеп сойылган койдын учурлу эттери, бажы салынган табакты он тизезине салып, чөөдөй отурала, күнгери эбиртип, камдап, онон көөни кайга көчөт.

Учында жуулган улус салынган саннан эмеш туура бара-ла, санга салган курсактарынын артканын жаңыс жерге салып, ол Алтайды көдүрерине сойылган койдын эдин жип, күндүлежет. Кажы ла келген кижини бойынын жалама буулаганыла, санга айылынан амадап экелген ажынын бажын салганыла бойынын Алтайна бажырат, Алтайын байлап, Алтайдын ээзинен болуш-бийан сураганы ол. А кам кижини Алтайдын ээзин кычырып экелип жагдаганы ол болуп жат.

Эмди 1993 жылдын кичү изү айынын бежинчи күнинде Кичү Ийин ле Кынырар журттардын улузынын Алтайын көдүргенин Ондойдогы культура бөлүктин алтай фольклор аайынча методизи М. Қлешеванын газетте бичигениле таныштырып, аңылу жерлерин көргүзүп ийелик.

«Кичү Ийиннен 15—18 беристе ыраагында «Узун жалан» деп жиктин бажында төгнин кырында өскөн салбак кайынын төзинде таш тагы жазалган. Күреенин үстинде быштактан кескен шатралар күнге үзе кайылып, алтын ошкош мызылдажып тургулады. Күн өксөп, Алтайдын тогус булунын өдө берерде, эки тагылдын үстиле сүттү аякты тургузып, Сельбикова Қоңыр ла болушчызы Сыев Яков Алтай көдүрерин баштадылар. «Қоңыр өрөкөн Алтайын алкап, сүтле үрүстеди. Күреелей турган улустын ла кайынын ортозында жаан от күйет. Бу өрөкөннин алкаганынын кийинде, бастыра улус алақандарын жаба тудуп, жааны-жажыла бажыргылай бердилер... ..Бажылары божогон соңында, Қоңыр өрөкөн мүргүү жерди күн аайынча эбирип келеле, ыйыктаган малга келип, жалына ла куйругына ак, чанкыр, сары кыйралар өөргөн, үрүстеген. Айландыра отурган улус агаш аяктардан чегенди, сүтти үлежип амзагылады...»

Эмди Чуйдын алкыштары ненин учун Ондой, Қан-Оозы аймактардын алкыштарынан башкаланып жат деген сурактын каруузы иле сезилип келди дезебис жастыра болбос.

Кажы ла жерде Алтайын жаңыс ла жарлыктар, камдар эмес, кандый ла кижини алкап жат. Же кажы ла кижинин алкыжы жербойында айдылып жаңжыгынып калганыла аңыланат. А ол алкыштар — озо баштап камдар, жарлыктар айдып баштаган чүмдемелдер. Сагалаевтин айтканыла болзо, алкыштар камдар, жарлыктардан озо албатыда чүмделип келген де болзо, кийинде озор алкыштарга жаан салтарын жетирип кубулткан. Онын учун Чуйдын алкыштары камдардыйына жуук, ичкери аймактын алкыштары жарлыктардыйына жуук айдылып аңыланары, байла, ол. А Алтайды көдүреринде жаан учурлу неме ол ого учурлалган аңылу алкыш-

тар, ол алкыштар Алтайга учурлалган өскө алкыштардан чек башка. Алтайга учурлалган ончо алкыштар кажызын качан, кайда тузаланганыла аныланат. Оны алканар тушта билип турар керек.

«Алтайын көдүрери» дегенин, бу жылдын ла «тенери үни серизе» өткүрилип турган чүм-жанга сүрекей жаан учур бар, ол озо ло баштап, алтай кижинин бойынын төрөл ар-бүткенин баалаганын, сүүгенин көргүзөт, алтай кижинин ич көрүм-шүүлтези бойынын чыккан-өскөн жериле, оды-очогыла тудуш болгонын көргүзөт. Экинчизинде, бу чүм-жан өзүп жаткан жаш үйени база ар-бүткенди, Алтай жерин ару-чек тудуп, үребей, киртитпей, ол ло жүргүлжик жараш бойында журтап билзин деп үредет.

Бүгүңги арткан-калган жаандарыс «Алтайды көдүрерин» тын баалап, ол чүм-жаннаг Алтайда журтаган калыктын бүгүңги өдүп жаткан жүрүми камаанду деп чотогылайт. Кижиге ырысты, амыр жүрүмди, су-кадыкты Алтай жери, ар-бүткени, алкаган ыйыктары берет дежет. Бого канайып бүтпес! Эмди кезик эмчи-томчылар да, врачтар да улусты ойто ар-бүткенге бурылзын, ийдени анан аларга жүткизин деп кычырып турган өйдө, качан ару экология учун жаан тартыжу өдүп жаткан өйдө, кижини жаңыс ла ару ар-бүткен аргадаар аргалу.

Кандый ла кижини Алтай жерин байлап, албатызынын жебрентик чүм-жанын тооп жүрер учурлу. Агын суулар, арсыл тайгалар ээлу, тынду. Олордо кижиге салтарын жетирип турган кандый да ийде бар деп албаты чактар өткүре тегиндү бүдүп келбеген, жаңыс ла «бүгүңги» өйдин улусы өткүре «сагышту» боло берген деп кезик жаандарыс бисти, байла, тегинду арбабай жат. Чындап та, бойынын албатызынын чүм-жанын тооп, байлап жүргенинде кандый жаман бар?

Кош-Агаш аймактын Курай журтында чыккан ла өскөн Сапо деп кижини мынайда куучындайт: «Адам сүре койнында ак эмезе чаңкыр бөс алып жүретен... «Алтайдын кыйразы ак, чаңкыр бөс болор, балам», — деп айдатан. Бөс жок болзо, адыннын жалынан кыл үзүп, алтай жерге, аржан-кутук сууларга буулап өдөтөн. Жаңы оду салган жерге «сан» деп неме салатан үч ташты очоктой тургузала, үстине жалбак ташка артыш, койдын жуузын өртөй бурладып, талканду чай азала, алканып, отты эбире базып туратан эди. Онын алкыш сөстөри бир канчазы санаамда артып калган¹:

¹ Газеттен.

Кыл армакчы тудунып,
 Малдап баскан Алтайым.
 Кырлу мылтык жүктенип,
 Андап баскан Алтайым.
 Армакчымды тудунып,
 Ат суратпаан Алтайым.
 Аягымды тудунып,
 Аш суратпаан Алтайым.
 Жай күнинде болгожын,
 Чалын јунган Алтайым,
 Кыш күнинде болгожын,
 Кыру јунган Алтайым.

Онойып бис «Алтайын көдүрери» ле «Отты такыыры» деген кижинин жүрүминде эн учурлу, жүрегине эн баалу немеге, төрөл јерине, ар-бүткен кабайына учурлалган ла айылдын одына, очогына учурлалган эки јаан чүм-јаг озогы да «билетен» улус канайда јандап, байлап келгенин билип алдыс. Је оныла коштой албатынын чүм-јанында кажы ла кижини күнүги ле жүрген жүрүминде бүдүрип жүрер учурлузын некеген чүм-јагды да база көп, олар кижини эбиреде жүрүмге, айлаткышка, ар-бүткенге ајарынкай, сезинкей болуп, кижини бойы да онын олјо-камаанында, оныла тудуш анан бүткен деп ундыбай, ончо неме аайлу-башту деп ондоп, тургузылган ээжилерди буспай бүдүрет, ого бүдүп жүрзин деп некейт. Таш та болзо, агаш та болзо тынду неме, оны тегин ле кодорорго јарабас. Оны алза шыпшанып-алканып, не керекту алып јатканын айдынып туруп, алар јанду» — деп, јаандарыс тегин үретпейт. Оны не керекту алып јатканын айдып, чачылгазын чачып туруп алар учурлу.

УЧАЛГА СӨС

Куучын-эрмек көбизинде Эре-Чуйдын эл-јоны Алтайын көдүргени ле отты байлаганы, отты такыганы керегинде өтти. Сананып көрөр болзо, алтайлардын көрүм-шүүлтезинин, јандаган жагынын төс шүүлтези бу ла эки сурактан башталат. Эн ле төс јерде ол одын-очогын байлап, онын ээзин алкаганы, туунын, суунын ээзине бажырып байлаганы. Аржандарга да барза, ажулар да ашса, кижини Алтайдын Ээзине баштанат, арчын да үссе, агаш та кессе — кижини оны Алтайдын ээзиннен сурап алар учурлу дежет.

Je албатынынг јанжыккан чўм-јангы кажы ла јерде ағылу, кажы ла јангы јандаганында башкалу. Кезикте, аймак ла аймактан болгой, бир јурттан бир јурт та бойынын јандайтан јангыла, оны өткүретен аайыла ағыланып јат. Темдектеп алза, Көкөру јурттынгу улузынынг чўм-јандары бу аймактынг өскө јурттарынынг чўм-јандарынан иле ағыланат.

Бүгүнгги јангы өзүп јаткан јангы үйе Чуйда јуртаган эл-калыктынг чўм-јангын бүгүнгги өйдинг некелтезиле келиштире јүрүмде тuzаланып јүрзин деп, бала-барка качан бирде кычырып, бойынынг јеринде јуртаган јаандары кандый чўм-јанду болгонын билип јүрзин. Озогы улусты өскө кижиге каршулу кылык кылынбазын, кинчек этпезин, ак сагышту, ачык күүндү болзын деп некеп келген јаан ийделердинг јажыды бу чўм-јандарда болгонын ондоор керек.

Көп јартагадый ондомолдор учурайт. Темдектезе, «Алтайын көдүрери» эмес, бисте «Алтайын такыыры» деп айдып јат. Мынан улам «магыл» деген сөс, байла, айдылып јат, Алтайын көдүрер тушта тагылга экелип јаламанын, үрүс-теген малды «ыйыктаган мал» дебес, «токылга мал» деп айдар. «Ыйыктаар» деген сөс кам кижии оору кижиге камдап, көрмөстинг «сурагыла» јандалган малды айдып јат. Je такылган да, ыйыктаган да малды байлайтан чўм-јангы түптүнгей. Ыйык атты үй кижии минбес, јоботпос, өскө ээрле ээртебес ле о. ө.

Салынган материалды сананып, бодоштырып айткан учурал јок. Ончозын айткан-куучындаган улус бойлары көзиле көрүп, кулагыла укканын эске алынганына тайангылаган. Мынызы бу материалга тайанып шинжү иш өткүрерге амадаган улуска јаан јөмөлтө.

Бу бичимелде айдылган керектердинг көбизи 20—30-чы жылдарда чын ла болгон учуралдар. Данилин бойынынг «Бурханизм» деген бичигинде база бу ла өйлөрдө болгон керектерди бичийт. Онынг учун шинжүүчи улуска, үредүчилерге түндештире көрөрине элбек јол ачат.

Төмөнгги берилип јаткан, улустанг уккан куучындар баштап тарый бойы-бойына түнгей, бир ле неме керегинде айдылган деп бодолор. Je табылап, лаптап, ајарулу кычырза, кажы ла куучында бойынынг ағызы бар. Кажы ла кижии көргөн немезин бойынынг ондогоныла јартайт. Кезик улус сүрекей чоком, кече ле болгон неме чилеп куучындагылар, кезиги «анан-мынан» эттире айдат. Мында куучындап турган кижии бурулу эмес, а ол өдүп калган алтаннан ажыра жыл-

дар, өй бурулу. Је карын, бу өрөкөндөр мынын ончозын ундыбай биске айдып келгенине де јаан быян.

Қажы ла кижинин куучынында ол ло Алтайдын көдүргенинин, отты такыганын кандый бир ағылу јери, учурлу керектү јери көрүнп келип јат.

Көп улустын куучындарын салып јаткан база бир шылтак — ол кычыраачы бу улустын куучындарына тайанып Чуй-Бажынын эл-калыгынын көрүм-шүүлтезин, ич байын бойлоры ондоп, ол керегинде бойлоры түп шүүлте этсин деп.

ЈЕМЕЙ МАТЕРИАЛ

Јадаташ

Јадаташ бу ла өрөртинде, Кыранын үзүкте¹ бар болгон. Тегинде бис өлөнг јуурынан чаптыксынып, андый ташты Кыранын үзүктен барып экелеле, бууга буулайла, сууга сугуп саларыс. Јаан јаабай калбас турган. Јаданы тудуп билер керек. Айдар ағылу сөзи бар. Јаданы јаныс ла ташла эмес, өскө дө немеле тудар.

Койоннын ичинде өлгөн балазын кадырала, оны ла да јадалаар.

Јадаташты да өскө до кандый ла ташты аайы-бажы јок кодорбос. Јарабас. Таш та болзо, тынду неме туру. Оны алза шышанып, айдынып, биске керек болуп јат деп, не керек алып јатканын айдып, чачылгалап алар. Тегин јүрүп тын турган таш та кодорбос. Агашты база тегин кеспес. Керектеп кезер. Мен канча ла катап уткуулдын² агажын кес көргөм. Оны барып алза, база чачылгалу, јаламалу барып, айдынып туруп алар.

*Куучындаган кижии Якунов Бапаш,
1931 јылда Көкөрүде чыккан. Сагал сөөктү, 4 класс үредүлү.*

Алтайды такыры³

Алтайды такыза, ого барып мал сойор. Тадылга⁴ деп табакка учтубашту эдин салып, чачар, табагы сула. Оны кам

¹ Узүк — тайганын јабыс, ажу јери.

² Уткуулдын агажы — той тушта кудаларды удур туштап, уткыйтан јерде кадайтан агаш.

³ Алтайды такыры — Алтайды көдүрери.

⁴ Тадылга табак — агаштын тазылынан эткен аяк.

кижи баштаар. Алтайдын ээзин кычырып келер. Аңылу табак болор, ал жүрер. Бийик јерге таш чогуу, сан салар нее деген. Көргөн кижиге бар эмес, жүк ле укканын айдотырбай оны. Јалама булаар. Алтайдын јаламазы ак ла кызыл болор.

Якпунов Бапаш.

Бийиктаган ат

Алтай такыза мал ыйыктабас. Аттын чокызынан ала учазына јетире сүт уруп, аякты учазына тургус койор. Ат кыймыктанза аяк түжер. Аяк чалкойто түшсе јакшы. Атты ыйыктаар шылтагы ол оору кижининг көрмөстөри сураза ого ыйыктаар. Оору кижининг көрмөстөри мындый мал керек дезе ыйыктаар. Қой до, эчки де болзо ыйыктаар. Анан өйи јетсе көрмөс бойы, аттын ээзи көрмөс «үстү мүнн ичерим, јуулу эдин јиirim» деп болјогон өйи јетсе сураар. Бийиктаган мал эмди көрмөстийи бол калар туранда. Бу примерно 5—10 жыл өдөр, болјогон өйи. Анан ол атты сойор кижиге база аңылу, кам айдып берер. Баш-туйгагын терезиле кожо эдип сойор. Апарала јерге мал базотран эдип, бир бийик јерге апарып, неме чачып, «ал келдүс, алаар, бараар» деп айдып, бир-эки-кижиге апар күйер. Кам бойы барбас. Қайы жүктоон¹ апаратканын айдып берер.

Мен бойым да канча катап апаргам.

Якпунов Бапаш Алтаевич, 1931 жылда чыккан.

От такыганы

Төрт јанына артышла² сан салар, төрт јебеезине. Јебее-нинг төзине, төрт јалбак ташка артыш ла талкан, сарју ла оног дө өскөзин белетейле, алканып, отко салар. Малдын кудын, бала кудын сурап алкаар. Кам кижиге такыыр. От артап калза, такып түзегени ол. От ээлу неме. Кам кижиге оттын ээзинен сурап јат: мал, бала јайазын деп. Одын такыдып алган улус јакшы јадар. Бала јок улус балалу да болуп калар. Бу база јаан байрам — аракы — јыргал. Јеле кериир. Јеледе малдын-иштинг јонгон сүри болор. Кабайлу бала, казан-аяк база болор. Олорды јеленинг төзине тургузып койор (Јујин (Юдин) Јапырдын адазы Јундуи ус кижиге

¹ Јук — сторона света,

² Артыш — арчын,

болгон. Не-немени агаштан ол јонор, оттын такылын¹ сугуп койор. Јанда јес, куулы да немелер болор. Ол кепке калыктап койгон немелер. Оттын такылыла балдар ойнобос.

Якупов Бапаш.

Тенгери оозонсо, солоңы сайса, ай жаңырса сан салатаны² кижининг бойынын ла жаңы. Ого камнын кереги де јок. Камнын жаңынан ол башка неме. Уўлеге³ јалама эдип ак бөс буулаар. Бу да улустын бойынын жаңы.

Алтайдан, суудан болгой, айыл да ээлу.

Айткан кижии Бактуева (Очурдяпова) Союн. Ак көбөк сөөктү, 1921 жылда Көкөрудө чыккан.

Алтаиды такыганы

1928 жылда, Чөйбөк төңдө, такылга эдип, аланчык⁴ ушкуш эдип ташла неме тудала Алтайын такыганын көргөм. Байлар јуулып ак јүстү көк эчки, ак кой сојоло, баш-туйгагын терезиле тудуш эделе, күнчыгыш јаар баштандыра илеле, таялга табакка мүн, эт урала, ол илип койгон немелерди ашра чачар туран. Эки кижии жарыжып барып алар. Алтаиды ол тушта Макыйлы (Илюшев) деп јаан кам кижии такыган. Табак чалкойто түшсе јакшы дежер. Анаң одус жылда байларды көчүрди.

Јалама күн чыгыш јанында, агашка саптап койгон немелер тагылдын (обонын) алтында, камдап турган кижии коштой турар. Сан ол тургускан немелердин кийнинде болор. Тагылдын јааны аланчык айыл кире. Эжелген курсагын улус онын ичине салар. Аарчы-быштагын улус ого салар туран.

Кам Алтай јерди кычырып, сүдин, аракызын чачар.

Камла коштой бир кижии туруп, јууй-кеезин⁵ уруп берип

¹ Оттын такылы — от такыырга белетөп агаштан, мүүстен јонуп јазаган немелер ле оттын јелези.

² Сан салар — эжигине арчын бурладып, сүт, чай чачары.

³ Уўле — ажу јердеги обо.

⁴ Аланчык — узун агаштарды бой-бойына јөлөп, содойто сүүри башту эдип (конус) туткан айыл.

⁵ Јуу-кеезин — анызы-мынызы.

турар. Сагалдардын байлу тайгазы Сайлугем. Чөйбөктөн эки ыйыктын ортозы јер деп такылга.

*Куучындаган кижиге Турдубаева
Таисья Сергеевна (Майхиева) 1916
јылда чыккан. Сагал. Көкөрүнин.*

От такыганы

Отты нама кижиге такыр, кам кижиге от такыбас. Юнху деп келин болгон. Келин деп нама кижини айдар. Бу кижиге адам от такыткан. Судуры бар. Учы чачакту јинјилер эре-кени бар, тамбралу. Тамбра барабан ушкуш неме, јааны аяктын оозы кире, ортозы бөөлгиш. Оны кыймыктатса болчок топчылары тонкылдадып турар. Айылдын ичин арутап, судурын кычырып отурар. Сарју, талкан отоон салар.

Јарлыкчы деп неме укпаам. Андый улус бистин јерде болбоон. Ичкери алтай улуста ла јарлыкчы болгон дешкен: «Јуртуна јуу түшпес, јерине чак түшпес Чуй деп јерге» деп, алтайдын јарлыкчызы айткан деген.

Нама улус јер такыбас.

Айткан кижиге Турдубаева Т. С.

Алтайын такыганы

Адам кам кижиге болгон. Көк-торко тонду, күнчыгыштөөн көрөлып, удурмазын¹ түшүрөлып тадылгага курсакты салала чачар. Уч койдын терези баш-туйгагыла кожо, оозында өлөн тиштендирип салган турар. Алтай такыза кам камдабас, јүк ле алканар. Мен огош тужумда Бугутунун ыйыгын такып, Түгкенин чөлгө такыган. Алтайды јылдын күскиде такыр.

Нама улус јер такыбас. Јүк ле судурдан көрөр. Чуй ичинде јарлык деп неме болбоон.

Адамнын түгүри

Адам баштап ла түгүрин таштаган кижиге. Бир катап адам айылында јок. Бис энемле кожо, огош балдар айылда. Адамнын түгүри кенетийин кыймыктанып, көзинен јаш агып, кан агып турарда, бис коркып ыйлаганыс. Энем база

¹ Удурмазын —

ыйлап турар. Қоркыштузы кошту. Эмди ле сагыжымнан чыкпас. Эжиктин бажында жыландары жылып турар. Адам жарлу жаан кам болгон.

Анан адам камдайла айткан: «Өскө ой келген. Түнгүрди таштаар, камдабас» деген. Ол ло калганчы камдаганы ол. Түнгүрин таштап барарда мен кожо баргам. Адам түнгүрин агашка илип салган. Адам айбылаарда, конколорын мен барып төгүп жүргем. Көндөй жер жаар урыям. Адамды тогус жылга болжогон. Анан ойто камдаарын деген. Же 1937 жылда адамды ат койон. Адамнын түнгүри мынын ончозы озо бил койоло ыйлаганы ол эмтир.

*Куучындаган кижини Ерленбаева
Төрбөт, 1920 жылда чыккан. Сагал.
Көкөрүнин, 1994 жылда бичилген.*

Алтайын такыганы

Алтай жер эткенин көр жүргем. Жүстүттө, мен 7—8 жаштуда. Чара табак таштап, Алтай жердин ээзин кычырар. Мал өлтүрер. Терезин агышка саптап койор. Сан салар. Жалама буулар. Ак, сары, чаңкыр, көк жалама. Обоо чогор. Санга аш-курсак бажынан салар. Кам кижини баштаар. Барган улус жалама буулап, мал сойып, онын төжин, өскө дө баш-эттерин сайга салар.

Оттын железин озоо абаамнын айлынан көргөм. Төрдин бажында саракайлап керип койгон турган. Бир канча күн өткөнчө турар, анан сугалар неме деген.

*Куучындаган кижини Сахиянова
Лашпа, 1919 жылда чыккан. Ак кө-
бөк сөөктү, Көкөрүнин.*

Алтайын такыыры

Озоо бистин ада-энөөс Сайлугем, Адакыла кыштаар. Анда комдыйактын көөмөйи такылгалу жер. Мен эс-пес ту-жымда улус сүүри бөрүктөрлү, төжөк жайалан, жалама буу-лалан, чеедектү, тонду мүргигилеп жадатаны сагыжымда. Алтайдын ээзи кам кижини кычырып келер. Сүүри бөрүктү, эр тонду болор. Анан кандый ла кижини алканып, жаламазын

буулар. Алтай жердин ээзине ыйык, тайылга этпес. Оны көрмөскө эдер.

Алтайды күскиде тенгери үни серизе такыыр.

Оргунова Сөйөң. Кой жылдын (1919), ак-көбөк сөөктү, Көкөрүңин.

Алтайды такыганы

Мен озо Чөйбөктөңди такыганын көргөм. Жүүкелеп койгон эки мал: бирүзи кой, бирүзи эчки. Эки илү: койдын алдында ак илү, эчкинин алдында — көк. Ийүлөр 5—10 метрден бөс. Койдын ла эчкинин оозында өлөң кыстакойор. Кам камдап туруп, ол малдардын мүндү эдин табагыла чачар. Чыйрак улус жүгүрип барып, терип жиир. Илү бөсти ойто ал жанар. Эки жүүкенин алдыла тартылган жалама. Жаламны бу такылганы баштап жаткан улус буулаар. Обоо эдип койор. Ичине кижиге кирип турар, курсак салара. Обоо содон айылга түңгөй, жаан. Обоонын төзи таш, анаң арыгызы агаш. Обоонын эжигине саң салар. Оны таштын үстине салар. Сайлугемди сары серкеле, Көкөрүни көк серкеле такыыр.

Нама улус такыбас. Олордо шаг ла кенирге деп неме болор. Согуштырса — табыжы коркышту тың. Бастыра чөлгө жаңыланып турар.

Сахиянова Саксарга, (1923, (какай жылда чыккан), тас көбөк сөөктү, Көкөрүңин.

От такыганы

От такыыр тушта кой сойор. Күскиде, малдын боозы сомдолуп ла келген тушта сойгон койдын боозын алып, отко көмөлө такыыр. Түнүктөн чыгара, узун чаган буулаар. Койдын түгинен жип кадала, ол чагандан алып туруп жипти айылдын канадын эбире кериир.

Отты оору-жобол табылса такыыр.

Такылгалу отко өдүк-садык кургатпас, штан кургатпас, бутла теппес. Айылдан от чыгарбас, сүт чыгарбас.

Јети каанга мўргшири

Јетас (јети тас) сөөктү улус Јети-Каан деп жылдыска мўргүүр. Јети-Каанды кара чоокыр серкеле такыыр. Јети кажыктын үйдине сүт урала, өлөңлө сузуп, чачар. Серкени јаламалайла агыдыйар.

Бала јок кижии Јети-Каанга база мўргүүр. Күчүктин энези өрөкөн күнүн ле энирде Јети-Каанга мўргүп жүрүп тапкан уулын Күчүк деп адаган јок по. Анай ол Күчүк деп кижии ном билер кижии болгон. Эжикте сангыскан табыштанса судурдан көрүп айдып берер.

Оттын такылгазы ла јети-Каан жылдыс тудуш.

Куучындаган кижии Мардянова Айбы Тыдыевна. Сөөги сагал. Адазы Майхиевтер. 1935 жылда чыккан, Көкөрүнин.

Чагаа

1974 жылда Торконын адазы (Чоюнов Пётр деп кижии, ады јарлу алкышчы, кожончы кижии) бистин айылга келип, айдын үч јангызында чаган өткүрген. Эжик алтында содонго чыгала таш јууган. Осөктөң эки тал кестир. Келен Тогустан төрт јалама, бир јетиден јалама белетеген. Онын ончозын талга кериген. Калјан кой өлтүрген. Бир јаан табакка койдын эдин, бажын чыгарып салала, баргылаган. Ол күн айылдын эжигине узун агаш кадайла, ого көк бөс илип койгон. Беш метр бөс. Ортозынан бүктейле илген. Ол бөс үч күн турар. Анан ол бөсти ол айыл сугалар. Уй улус барбас деп, бисти айылда таштайтан. Балдар ла эр улус барган. Бисти эжигеерге сан салаар деген, бис сан салып, чай чачып јадарус.

Қырда керип койгон јалама агара кырутып калган јараш јелбиреп турар. Мен жылдын ла эжигиме сан салар кижии чагаада. Јангыс быјыл салбадым: чагым чыккан жыл деп.

Сан салза, отко база неме чачар. Төмөңги јердин улузы отко аркы чачарга јарабас деер. Бисте чачар.

Бастыра неменин тыны отто, жүрүминг отто, оттон ло ычкындырса — ого не де күч јетпес: онын учун оттон јаан неме јок. Отто кезикте кандый да табыш угулар. Қижии куучындаар. Ол тил дийт. Усак јерден келер тил. Ол тушта отко артыш — јуу салар. Онын учун улус отты такып, байлап

јат. Эмеен тонын кийеле, чачын түжүре тулундайла санга неме салар.

От такыганы

Акајык деп кам кижн бистинг айылдын одын такыган. Кой өлтүреле, койдын боозын карын јууга оройло от такыган. Койдын јодозын карын јууга оройло оттынг бажына тургус койоло, очоктынг төрт жебеезине карын јуу илеле, јалбак ташка сан салар. Күнчыгышка баштандыра. Јодонын јоон учы төмөн болор. Јеле јок болгон.

Баланын эдинен коркышту нече чыккан. Анан от такыырда ла ок баалулар јылыып калган јок по.

Кам кижн атанар алдында баланы үч катап коркышту тажыган. Анан ла ыйлаак бала ыйлабас бол калан. Ол кижн баланын барчыдын чыгара тажып койдым деген.

СӨЗЛИККЕ ЈАРТАМАЛ

1. ЈЕЛЕ — а). Бозу, кулун бууларга эки казыкка керип салган јоон армакчы.
б). Тексттеги учуры: — оттынг желези дегени. Оттынг такымына јонылган малаштынг сүри, ого желеге ченеп бууланган деп бодолот — узун јип.
2. Оттынг такылы — агаштан, мүүстенг јонуп јазаган аттар, кой, кабай, сокы ла о. ө. немелер.
3. Оттынг огы — оттынг железин оройтон агаш.
4. Оттынг такылгазы — от такыыр тушта тuzаланатан ончо эдимдер.
5. Кадак — кыдат торко (колго јапшынып турар).
6. Эрекен — учы јалаа-чачактарлу, тизүлү јинји.
7. «Күзүңги» — ак, көк: сары јаламаларлу тегерик јес. Айылдын амырынын, байлыгынын коручызы.
8. Кежик —
9. Он-кур — озоогы ла су-кадык, сүрлү, тын-тай бойы.
10. Сан — Алтай јердинг эезине учурлап салган арчынду јүзүн-јүүр курсакту оттынг чогы.
11. Тејизи — аскап аш-курсактынг бажы.
12. Тадылга табак — тазылдан эткен табак (тепши).
13. Көөмөй — суунын башталган јериндеги бийик јер, јарат болуп барган бийик кырландар.

14. Тагыл — Алтайды көдүрерге чоккон таш ооо.
15. Жук — талалар. (Алтайдын төрт талазы). (Тала).
16. Алча түжер — челиген аяк оозы өрө болуп түжер.
17. Байыр (байры) — бөсти онын жалбагына түндеп кемжигени (метрлеп, аршин — деп кемжибей).
бир байыр — бөстин бир жалбагынын узунуна кемжилгени.
18. Чагаа — чаган деп сөстөнг (монг.) — ак.
чагаабайрам — акбайрам.
19. Тенери оозонгоны — баштапкы күкүрт.
20. Узүк — жабыс ажу жер.
21. Уткуулдын агажы — тойго келген кудаларды уткыйтан жерде кондырылган агаш.
22. Жуу-кее — нек-сак.

АЛТАЙ

МОНГОЛ

СӨЗДҮК

(Алтай тили менен Монгол тилинде)

СӨЗ

АЛТАЙ

СӨЗ

АЛТАЙ

СӨЗ

АЛТАЙ

СӨЗ

СӨЗ

АЛТАЙ

СӨЗ

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс	5
I. Отло колбулу чўм-жангдар	6
II. Аржанла колбулу жанжыгулар	13
III. Алтайын көдүргени	19
Учалга сөс	29
Жемей материал	31
Сөзликке жартамалдар	38

АЛТАЙСКИЕ ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ СВЯЗАННЫЕ С БЛАГОСЛОВЕНИЕМ АЛТАЯ (материалы в помощь учителю)

БИДИНОВ
Край Адарович

Сдано в набор 25.01.1996 г.

Подписано к печати 14.02.1996 г.

Формат 60×84 1/16.

Заказ 650.

Тираж 1000 экз.

Ответственные за выпуск: **Каинчина Э. И., Когунбаева Н. И.**

Научно-методический центр Комитета науки и образования

Горно-Алтайская типография.

4000